

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА ЛИТЕРАТУРАТА”

ДАНКО ГЕОРГИЕВ ГЕОРГИЕВ

**ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИ ЖАНРОВИ
ФОРМИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ
ПАРАТЕКСТОВЕ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР”

Област на висшето образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1. Филология
Научна специалност: Българска литература
(Взаимовръзки между българската литература и фолклора)

Научен ръководител:
проф. д-р Веселин Панайотов

Шумен, 2013

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на Катедра „История и теория на литературата” към Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”.

Научно жури:

Вътрешни членове:

проф. д-р Веселин Божков Панайотов

проф. д-р Яни Михайлов Милчаков

Външни членове:

проф. д.ф.н. Анисава Любенова Милтенова

проф. д-р Тодор Дончев Моллов

проф. д.ф.н. Димитър Вълчев Петров-Кенанов

Дисертационният труд се състои от 430 страници и е структуриран от увод, пет глави, заключение, библиография и приложение.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на..... г.
от ч. в зала на ШУ „Епископ Константин Преславски”.

УВОД

Проблемът на дисертационния труд е свързан с присъствието на паремииологическите текстове в книжовната култура от епохата на Средновековието и Възраждането. Решаването му изисква установяване на понятието *паремииологически жанрови форми* и определяне на кръга от текстове, които влизат в това понятие. Поради значимостта на паремииите в процеса на общуване между членовете на обществото, логично възниква въпросът за тяхното присъствие и в други, нефолклорни текстове.

На следващо място е необходимо да се разгледа системата от средновековни паратекстове. Маргиналните текстове, характерни за епохата на Средновековието и Възраждането, понякога включват и определена съвкупност от готови формули, които книжовникът използва при тяхното съставяне. Този начин на структуриране на текстовете е специфичен за средновековната книжовна практика, но продължава и през Възраждането. Често се използват и готови конструкции, в чиято употреба има известна вариативност. Паремииите от своя страна са фразеологични конструкции, използвани във всекидневното в клиширан, непроменим вид, според ситуацията. При тях се наблюдава много по-голямо разнообразие от теми и приложения. На практика те представляват особен тип описание на света и тълкуване на процесите в него.

В хода на работа ще се установят тези видове паремии, които биха могли да функционират в рамките на паратекста. Представянето на различните типове паремииологически жанрови форми, които присъстват в маргиналните текстове, има за цел да изясни функционалната и смислова натовареност на устойчивото клише, включено в паратекста.

Важен в настоящата разработка е и въпросът за взаимодействието между двата типа култури – сакрална (християнска) и профанна (фолклорна). Връзката между фолклора и книжовната култура на Средновековието отдавна е обект на изследване от страна на българските литературоведи. За достигане до правилни изводи по конкретно поставените въпроси обаче е необходимо концептуално да се отчетат всички характерни особености, които позволяват или не влияниие на единия тип текст върху другия.

С цел да се установи устойчивостта на отделните клишета в диахронен аспект ще се проследи системността в употребата на всеки отделен тип. За целта се прилага статистически анализ от

събрания емпиричен материал с примери, които да показват в кои периоди какъв дял на присъствие има конкретният паремиологичен текст. Смятам, че е важно също така да бъде проследено и съотношението при употребата на отделните видове клишета. Това също може да стане с помощта на статистически анализ, онагледен с диаграми.

ПЪРВА ГЛАВА ФОЛКЛОРНИ ПАРЕМИИ. ФУНКЦИОНАЛНИ И СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ

В първаглавасе определя обхвата на понятието паремиологически жанрови форми и се разглежда кръгът от фолклорни текстове, които се включват в него. Наред с определянето на функционалните и структурни особености на отделните паремии се определят и техните сфери на съществуване във фолклорната култура. С цел придобиване на по-голяма пълнота на представянето се обръща внимание на различни подходи при изучаването на кратките фолклорни текстове. Разглеждат се и по-разпространените концепции по отношение на принципите за класификация.

Паремииите са малки по обем устни текстове, функциониращи в различни сфери на живота: всекидневно общуване, ритуал, игри. Те са елементи от комуникацията на членовете на всяко общество, тъй като предават специфичен тип информация, обобщават типични житейски ситуации или отношения между едни или други обекти. Към групата на кратките фолклорни жанрове се включват пословиците, поговорките, гатанките, скоропоговорките, броилките, наричанията, благословиите, баянията, клетвите, псувните.

Г. Л. Пермяков определя седем основни прагматически езикови функции, присъщи на различните паремии:

- моделираща (представят модел на дадена житейска или логическа ситуация);
- поучителна (служат като средство за обучение);
- прогностическа (предсказват бъдещето);
- магическа (въздействат вербално върху обекти, субекти и природни явления);
- негативно-комуникативна (отправят негативни словесни послания);
- развлекателна (служат за забавление на слушателите);
- орнаментална (спомагат за естетическо обогатяване на речта).

Всяка една от тези функции може да бъде присъща на кой да е от паремииологическите текстове, но само при част от тях тя е доминираща. От друга страна всеки от тези фолклорни жанрове може да притежава по няколко текстови функции, но само една от тях може да бъде водеща за дадения тип. Наред с това дори и паремииите, които притежават една и съща основна функция, се отличават една от друга според ситуацията и целта на своята употреба.

Пословиците и поговорките са устни паремииологически текстове, които са устойчиви конструкции (клишета), употребявани в различни ситуации (във всекидневната реч или във фолклорните произведения) без промяна. Те класифицират дадена ситуация или субект от гледна точка на житейския опит, който е синтезиран в тях. Обикновено пословиците имат двучленна структура (съставени са от две синтактични цялости) и могат да се употребяват самостоятелно. Поговорките имат едночленна структура (една синтактична цялост с липсващ фрагмент – обикновено подлога) и допълват смисъла с наименованието на обекта (субекта, ситуацията).

Основни функции на пословиците и поговорките са: **клишираност** – те се употребяват и възприемат в готов вид като едно конструктивно и семантично цяло, което не търпи особени промени в различните речеви ситуации; **ситуативност** – според този маркер те са знаци на определени ситуации или отношения между обекти; **афористичност** – имат способността да обединяват имплицитно много повече информация от тази, която експлицитно се съдържа в тях; **сентенциозност** – състои се в наличието на оценъчно-етична информация в тях. Широко разпространено е схващането за пословиците и поговорките като нравоучителни фолклорни текстове, тъй като те в кратка форма маркират етичните норми на патриархалното общество и класифицират конкретни ситуации според етическите категории от типа на *добро - зло*.

Като част от всекидневната реч пословиците и поговорките продължават да заемат значително място в процеса на комуникация между членовете на съвременното общество. Техните характерни особености позволяват от една страна съхраняването в езика на голяма част от вече съществуващите текстове, а от друга – възникването на нови. Наред с това се наблюдават процеси, при които тези кратки жанрове разширяват своите функции и сфери на употреба.

Друг вид кратки фолклорни текстове, които присъстват във

всекидневната реч, са **псувните**. Те са устни паремиологически текстове, които по своя смисъл са сексуална закана към обекта, срещу който са насочени. В древността тази закана е имала ритуален характер, но в съвременния свят тя вече е твърде битовизирана и дори според някои учени се наблюдават случаи на десемантизация и промяна в смисловата натовареност на вербалната агресия.

В традиционната фолклорна култура употребата на псувната е полово разграничена: мъжете псуват в случаите, в които жените кълнат. Най-често обект на закана са лицата, предметите и обкръжението, с които говорещият има пряк контакт или е засегнат от тях или действията им в някаква степен. Характерна особеност е, че сексуални закани се отправят не само към живи същества, но и към неодушевени предмети, дори към съвсем отвлечени абстрактни понятия.

В съвремие то псувните са жизнен и бързо развиващ се жанр, който продължава да функционира основно в сферата на субкултурата. Наблюдава се трайна тенденция към отпадане на традиционното за фолклора полово разграничаване при употребата им – в съвременната всекидневна реч те се използват както от мъже, така и от жени. Нецензурният характер на тези изрази обаче принципно изключва възможността за използването им в официална обстановка, а това предопределя периферната роля, която те заемат в книжовния език.

Към кратките фолклорни жанрове, употребявани във всекидневната реч, но свързани основно с игрова или обучаваща ситуация, спадат **гатанките**. Те са устни паремиологически текстове, основани върху логическа игра, която използва кодиран образ. Гатанките са къси, понякога ритмизирани изречения, оформени като въпрос, който има няколко възможни отговора, но само един от тях е правилен. Структурата им се състои от две части – загадка, метафорична част (кодиран образ на изобразявания обект) и отговор (отгатка) – името на изобразявания предмет, понятие или явление. В загадката обектът е описан с два типа признаци – истински и заблуждаващи (мними). Към заблуждаващите най-често принадлежи назоваването на обекта като нещо друго, а към истинските са неговите реални характеристики. Откриването на отговора става чрез елиминиране на заблуждаващото название и разкриване на обекта, който отговаря на споменатите в загадката реални признаци. Всъщност всяка гатанка задава един и същ въпрос: „Кое нещо има тези свойства (признаци)”.

Като основни функции на гатанката могат да се посочат посветителна, обучаваща и възпитателна. Първата се смята за най-ранна и е свързана с инициацията на индивида във фолклорното общество. Преодолявайки изпитанието на отгатването, младежът или девойката доказват, че са достойни да преминат на следващото йерархическо стъпало. Наред с това дидактическата същност на гатанката определя нейната основна роля в педагогиката на фолклорното общество. Чрез научаването на отговорите подрастващите разучават не само названията на обектите и явленията от заобикалящия ги свят, но и набора от изрази, който ще им е необходим за общуване и правилно поведение в обществото. За древните народи гатанката е била средство за обучение в своята култура.

Гатанките са един от жизнените дялове на фолклора, в тях непрекъснато навлизат мотиви, свързани с нововъведенията на културата и техническия прогрес. Те задоволяват естествените нужди на човека да опознава света в цялото му многообразие и да осъзнава връзките между отделните негови сфери. В миналото гатанките са функционирали и във фолклора на възрастните, и в детския фолклор, т. е. играта на досетливост няма възрастови граници. В съвременното гатанките са типични повече за детския фолклор.

Друга част от т. нар. кратки фолклорни жанрове, свързани основно с игровата ситуация, са **скоропоговорките**. Те са устни паремиологически текстове, които са основани върху затруднения говор – по своята същност са говорни упражнения, чрез които се усъвършенства говорният апарат. Думите в тях имат близка фонетична структура, а комплексите от звуци са вариации, подредени в определена последователност. Обикновено задачата се състои в бързо повтаряне на текста, като се следи говорещият да произнася лексемите ясно и правилно. Скоропоговорките нямат познавателен характер, същественото е да се съставят такива изрази и изречения, които максимално да затруднят изговарящия ги. За целта се съчетават близко произносими фонетични комбинации.

В съвременния свят скоропоговорките се използват, освен като вид игра, и като педагогически методи в работата на детските учители и логопедите.

Кратки фолклорни текстове, които функционират в сферата на играта, са и **броилките**. Те са устни паремиологически текстове, които са предназначени да определят реда и броя на участниците

в дадена игра. По принцип за самото дете отброяването е част от играта, началото, чрез което се дава справедливо разпределение на ролите.

Характерна особеност за броилките е ритмизирането на текста чрез напяването на равни по своята продължителност цялости, които подпомагат броенето. По този начин често се появява съседната рима, а понякога и вътрешна рима. Други характерни особености са речитативното изпълнение, диалогичната форма, която създава особена динамика, хумористичният момент, липсата на логически смисъл и водещата роля на съзвучието и римите.

Основната функция, която имат броилките – да определят реда и броя на участниците в дадена игра, обуславя непрекъснатата употребата на този тип паремии сред детската аудитория. Динамиката в развитието на този тип текстове е свързана с две основни тенденции – възникване на нови и осъвременяване на вече съществуващи броилки, които съдържат остарели и неясни за съвременните носители на езика понятия.

Към кратките магически фолклорни текстове, предназначени да се употребяват в сферата на ритуала, спадат клетвите, благословиите, наричанията и баянията. Употребата на този вид текстове е свързана с безпрекословната вяра на патриархалния човек в действителната сила на словото.

Благословията е устен магически текст, който функционира и като пожелание, и като заклинание. Тези творби имат своя езикова и логическа структура, чиято главна съставка е формулата. Всяка формула е набор от определени синтактични единици, които показват една завършена мисъл. Особеност на благословията като речеви акт е нейната темпорална ориентираност винаги спрямо бъдещ момент на говорене, а в смислово и функционално отношение тя е с положителна емоционална знакова натовареност. Връзката на тези паремии с обредността е очевидна и е изключително устойчива. Съдържанието на формулата, нейната форма, начинът на изказване и предназначението ѝ я правят значима съставка от обичая, средство за реализация на заложената в него идея. Изречена в определено време, при определени условия (например от коледарите по време на Коледа), тя придобива още по-голяма сила. По тази причина от особена важност е субектът, който изрича магическите слова – жрец, авторитетна за социума личност, баща, майка, водачът на коледарската дружина, на кукерите, сурвакарчето, кумът на сватбата, бабата при раждането на детето, майсторът при

изграждането на къщата и пр.

Благословиите могат да се разделят на два типа: *ритуализирани* и *благословии-поздрави*. Към първите се отнасят всички текстове, които вещаят здраве и благоденствие и са свързани с определени календарни празници или важно събитие от семейния живот. Вторите включват всички поздрави и благодарности, присъстващи като фразеологизми във всекидневната реч или във фолклорното творчество.

Благословиите продължават да функционират като особен вид клишета и днес. Макар и до голяма степен същинският им смисъл вече да не е напълно ясен на съвременните носители на езика и въпреки че се наблюдава разколебаване на системността при календарните и семейни обреди в съвременното общество, благословиите продължават да се употребяват в различни конкретни ситуации (било то като обикновен поздрав или като ритуално благопожелание).

Значително място сред кратките магически фолклорни текстове заемат **клетвите**. Те са устни паремиологически текстове, които представляват словесна заплаха, отправена към някого или към нещо. Целта е посредством словото по магически път да се причини вреда на определен неприятен за изричащия клетвата човек, предмет или явление. Този акт е особен вид експлицитна агресия – вербална агресия, при която средството за уязвяване е словото. Клетвата има функцията да даде възмездие за нарушаването на някоя от традиционните норми на фолклорното общество. Тя е особен вид словесна магия, която отразява и регулира взаимоотношенията между индивидите.

За човека от фолклорното общество словото има магическа сила. За да придобие тази тайнствена мощ е необходимо то да бъде изказано по определен начин, с определена интонация и с необходимите за случая жестове, често при специална обстановка и придружено с определени символни (ритуални) действия. От значение е и субектът, който я изрича – тя придобива особена мощ, когато е изречена от жреци, магьосници и други авторитети във фолклорния социум (родители, кум и т. н.).

Разглеждайки този паремиологически жанр, следва да се обърне внимание и на един особен тип текстове, пряко свързани с клетвите. Това са **заклеванията**, в които първата част се състои от обещание (договореност, обещание за изпълнение на условие), а втората е клетва, отправена към заклеващия се, която ще се изпълни

при неспазване на изречената преди това уговорка. Отношението на заклевачното лице към бъдещето определя действеността на магическите думи – клетвеното зло се активизира в зависимост от намерението на закълнатия да извърши или не упоменатото действие.

Клетвите, също както и благословиите, продължават да се употребяват в редица речевни ситуации във всекидневието, макар че за човека от съвременното общество вярата в силата на словесно изказаното наказание е вече силно разколебана. Заклеванията продължават да бъдат използвани и в различни ритуали, дори и такива, които са възникнали в модерно време (например заклеването на президент, правителство, народен представител; заклеването на обвиняеми и свидетели в съда и пр.).

Наричанията са кратки устни текстове, които придружават определени магически и гадателни действия, извършвани от фолклорния колектив или индивид. По своята структура те са типични паремиологически текстове, а по функцията си – гадателни. Те са словесно описание на субект (например бъдещ жених), на качествата му или на някакво събитие (например сватба).

Наричанията могат да съществуват както самостоятелно, така и в състава на музически текст. Те са най-разнообразни в различните региони, като повсеместно се наблюдава известна тенденция за внасяне на хумористичен елемент. Този лек хумор, който присъства в описателната част на тези паремии, може да се разглежда като свидетелство за разколебаната вяра в предсказателната сила на ставащото.

Баянията са друг паремиологичен жанр, свързан с магическите практики. Те са кратки магически текстове, предназначени да излекуват човек от някаква болест или да премахнат недъг. Характерно за баянията е, че не са обвързани с календарния и жизнения цикъл, а имат инцидентен характер и се употребяват в определена екстремна ситуация.

Баянията се изричат от специализирани в лекуването личности (баячки, баснарки, врачки, вражалци, вещици), докато се извършва определена последователност от магически действия. Вярата в лечебната сила на думите, които тя изрича, се основава на убеждението, че посредством словото може да се въздейства върху природните явления и свръхестествените сили. В структурен план това предопределя и обуславя специфичните езикови особености на баянията, които ги отличават от останалите фолклорни жанрове.

Текстовете на баянията се пазят в строга тайна. Смята се, че ако тя бъде разкрита на непосветени, словото губи своята сила, затова баячките ги разкриват на други едва в смъртния си час. Характерно за текстове в баянията е табуирането на недъга или болестта, което е свързано с представата, че споменаването на името води до извикване на силата или духа.

В заключение може да се обобщи, че паремиите са кратки по съдържание фолклорни текстове, които в сбита форма изразяват традиционни ценности и нагласи, основани на жизнения опит на фолклорния колектив. Те са необходимо звено в човешкото общуване, тъй като по специфичен поетически начин предават конкретна, важна за индивида информация, осигуряват му защита от определени опасности, поддържат психическото му равновесие, осигуряват му и възможност за забавление, като по този начин успяват и да тренират у него определен тип способности. Всички тези специфики на паремиите гарантират тяхната жизненост и активната им употреба в социалното пространство.

ВТОРА ГЛАВА

ФУНКЦИЯ НА ПАРЕМИЯТА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

Приоритетна цел във втора глава е да се конкретизират възможностите за присъствие на паремии в книжовните текстове. Особено важно за правилното разбиране на проблема е очертаването на принципните особености на двата типа култури – книжовна и фолклорна, които допускат или не взаимодействат между тях. След теоретичната обосновка на поставения проблем се разглеждат конкретни примери, които представят начините, по който паремията функционира в нефолклорния тип текст.

В началото на тази част на дисертацията се обръща внимание на един съществен момент – подходът при изследването на фолклорния тип текстове. Много често, навярно чисто механично, изследователите пристъпват към тях като към литературна творба, което е предпоставка за достигане до неадекватни изводи в процеса на работа. Сферата на съществуване е един от основните критерии за разграничаването на фолклорния от литературния текст. Фолклорният текст е част от съвсем друг тип система и осмислянето му трябва да се прави в контекста на субкултурата, в която той функционира. Литературният текст, а също така и

текстовете от средновековната книжнина, имат своите различни принципи на функциониране в съответните културни системи.

Направеният в началото на изложението в тази част кратък обзор на принципните разлики между фолклорен, литературен и книжовен текст има за цел да насочи вниманието към два момента. Първият е свързан с широко разпространения прикрит или неосъзнат литературоведски подход при разглеждането на фолклорните произведения в българската хуманитарна наука. Вторият съществен момент при подобни изследвания е необходимостта от особено внимание при изучаването на възможните взаимодействия и *взаимни прониквания* между тези различни словесни явления – фолклорен, книжовен и литературен текст, всеки част от отделна културна традиция, с конкретни особености на функциониране. При разглеждането на този въпрос, освен особеностите на всеки тип култура, трябва да се отчете доколко всяка една от тях е способна да допуска външни влияния.

Създадените през средновековието писмени текстове са част от специфична културна система. Те се изграждат по строго определени канонични правила и функционират на съвсем различно от фолклорното ниво, респективно и от литературното. Основната им цел, особено през най-ранния период на съществуване, е свързана с налагането и утвърждаването на християнската вяра. Фактът, че християнската пропаганда се осъществява на собствен разбираем език – старобългарски, допълнително подпомага този процес. Допускането, че в книжовните текстове могат да навлязат фолклорни елементи, които са основно повлияни от езическите разбирания за света, не изглежда твърде логично. Напротив – всеки книжовник като генератор на културното послание би трябвало да следи в текста му да не попадат именно такъв тип елементи.

Както при всеки тип културна система обаче, и при средновековната книжнина от особено значение е универсалната опозиция *център – периферия*. Централно място в тази система заемат именно сакрално-идеологически натоварените текстове, които са строго подчинени на традиционните християнски норми. Периферията на средновековната писмена култура е мястото, където биха могли да се очакват повече или по-малко отклонения от нормата. текстовете, които функционират там, представят друг подход към действителността, *в тях книжовникът е по-свободен, по-историчен и по-оригинален*.

Имайки предвид спецификата на паремиялогическите жанрове и

една от основните им характеристики – клишираността, е логично да се допусне присъствието им в друг тип, нефолклорни книжовни текстове. Досегашните изследвания в областта на средновековните паратекстове показват, че един тип паремиологически форми, които могат да бъдат открити в маргиналиите, това са благословиите. Присъствието на този тип клишета е обяснимо, тъй като по същество те представляват обръщение към бог с конкретна молба. Друг тип, който може да присъства в тези текстове, са пословиците. Това са обобщаващи клишета, които служат за определяне и окачествяване на дадена ситуация, а в християнската култура често се употребяват изрази именно с такъв обобщаващ характер. В приписките и бележките се срещат и клетви – това са проклятията, отправени към всички, които биха пожелали по някакъв начин да навредят на книгата или да я откраднат. Възможно е да се допусне наличието и на някои други паремиологически жанрови форми в паратекстовете. Интересно е да се проследи дали присъстват устойчиви конструкции от типа на гатанката под формата на въпрос – отговор или езикови формули от типа на баянията, които съпътстват определени лечебни практики (взаимствани от сборници като Лечебник). Поради спецификата на християнската култура малко вероятно е паремии от типа на псувнята да бъдат открити в средновековните паратекстове. Особените функции, които във фолклорната култура имат скоропоговорките, броилките и наричанията, също не предполага присъствието им в маргиналните текстове.

В старобългарската книжнина често се употребяват клиширани фрази, които са *обобщение на човешката мъдрост*, изразяват *традиционни ценностни нагласи* и имат *метафоричен характер*. Въпросните изрази могат да се определят като текстове от пословичен тип и следователно става въпрос за присъствие на типични паремии в текста. В по-голямата си част тези езикови формули имат пряк аналог в конкретен текст от *Стария* или *Новия завет*. Библейският произход на някои от тези формули логично обяснява присъствието им в книжовните текстове – тяхната употреба е с цел да придадат безспорна сила и авторитет на дадената мисъл или ситуация. Наред с това обаче, макар и рядко, в съчиненията на старобългарските автори се откриват и паремии с небиблейски произход. В подобни случаи не трябва да се пренебрегва и фактът, че често средновековните книжовници имат склонност към употребата на особен афористичен изказ, подобен на този в голяма част от новозаветните и старозаветни

текстове. Нещо повече – този начин на изразяване е утвърден още в античната литература, от където е възприет и употребяван в по-късните текстове на средновековието.

Тези въпроси трябва да се имат предвид и при допускането на възможности за наличието на определени видове паремии, по-конкретно на пословици и гатанки в еротапокритичната книжнина, особено тази с апокрифен характер. Присъствието на кратки жанрови форми от типа на загадката и сентенцията в този тип съчинения е заимствано от старозаветния библейски модел. По отношение на организацията на текста се наблюдава и приемственост спрямо античните автори. Наред с това повечето славянски ръкописи от този тип са преводи, компилирани от различни византийски източници. Наред с това в случая става въпрос за писмени текстове, дело на конкретен автор, които функционират в системата на средновековната книжовна култура. Всички тези обстоятелства отграничават загадката и сентенцията в еротапокритичната книжнина от текстовете, които функционират в системата на фолклорната култура.

При всяка култура, освен извънкултурния фон, разположен около нейното ниво, съществуват специфични сфери, *другояче* организирани, които се оценяват много високо в аксиологическо отношение, въпреки че са извън общата система на организация. От подобен аспект могат да бъдат разгледани паратекстовете в средновековната книжнина. Съпътстващите основния текст маргиналии имат други принципи и логика на изграждане, различни от тези на книжовния. Тези особености на пръв поглед могат да предизвикат предположението, че в тях могат да се открият определени видове паремиологически жанрови форми. Не трябва да се пропуска обаче, че макар и *другояче организирани*, те все пак са част от културната система (християнство) и са над *извънкултурния фон* (езичество).

В съдържателен план маргиналните текстове представляват съвкупност от свободни елементи и традиционни езикови формули, които книжовникът използва при написването им. Това е характерно за средновековната книжовна практика. При съставянето на приписките често се използват готови синтактични конструкции, като обаче се наблюдава известна вариативност в лексикално отношение. По тази причина в структурно отношение могат да бъдат обособени определен брой елементи на приписката. Авторите на бележките също често прибегват до готови синтактични конструкции, макар че при тези маргинални текстове

се наблюдава значително по-голямо разнообразие в тематично отношение. Трябва да се отбележи, че функционалният аспект на тези елементи е в пряка връзка със съдържателния – присъствието на даден елемент е обусловено от целите, които авторът си е поставил (да поясни дадена ситуация, да изложи определени факти и пр.). Така много често приписките и бележките използват едно или няколко клишета.

Книжовните формули, които функционират в паратекстовете, са конструирани въз основа на библейския модел за възприемане на света и това е различието между тях и фолклорните езикови формули. Паремииите служат за обозначаване на определени типове жизнени ситуации, за формиране и лесно запомняне на различен род житейски и логически правила, за прогнозиране на бъдещето и редица други чисто прагматични езикови и извънезикови цели. Практическата употреба на единиците от паремииологическото езиково равнище е свързана с техните фолклорни функции. Едва ли обаче клишираните езикови формули, присъстващи в паратекстовете от средновековната книжнина (особено най-ранната), имат каквито и да било фолклорни функции.

Какво явление се наблюдава в посочените по-горе примери и как би могло да бъде обяснено то?

Когато едни и същи ситуации се описват във функционално различни текстове, тези текстове остават инвариантни, но образуваните значения в тях са коренно различни. Различията между комуникативния континуум на библейската култура и континуума на практическия опит (фолклорната субкултура) се превръща в причина за межкултурни конфликти, които обуславят трансформации на езиково, семантично и прагматично равнище. По принцип клишетата в старата книжнина не биха могли да бъдат определени като фолклорни паремии, тъй като спецификата на средновековните текстове и тази на фолклорните не предполага подобен род функциониране. В случая трябва да се говори за два типологически близки текста, които във функционално отношение не са еднакви, тъй като са част от два различни типа словесни култури – средновековната книжнина, подчинена на християнските канони и отличаваща се със своя елитарен характер, и фолклорната субкултура, подчинена на прагматичните нужди и световъзприемането на патриархалния колектив. На лице е еквивалентно съотношение между две знакови единици от различни системи (фолклорната и библейската), което се базира на

аналогичен или сходен план на израза и аналогичен или сходен план на съдържанието. Различията в типа комуникация при фолклора и книжнината не са само от *техническо* естество – при устния фолклор е налице едновременен процес на възпроизвеждане и възприемане на клишето с всички произтичащи от това особености (ситуативна зависимост, възможност за вариативност и обратна връзка и т. н.), докато при писмения книжовен текст отношението адресант – адресат е на друго ниво (текстът е фиксиран, комуникативният канал е еднопосочен, различно е въздействието на ситуативния контекст в акта на комуникация и т. н.). От съществено значение са също така принципните концептуални различия между двата типа култури. В случая трябва да се говори за два различни типа дискурс, при които езиковите единици функционират по различен начин.

Използването на клишета (като например **ни во рѣбѣхъ гла ни во пианицѣ оумоу** или **Храни свѣщѣхъ отъ вѣтра• молитвѣхъ же отъ лѣности**) е характерна особеност на езика, а конкретната им употреба е предизвикана от определени речеви ситуации. Фразеологизацията е едно от особените словесни комуникативни средства, което е характерно за всеки език. Устойчиви словесни структури, които впоследствие се използват като готов материал, се формират с течение на времето под въздействието на различни фактори. Поради това при тях се наблюдават редица универсални признаци, но също така и признаци с локална специфика. След като веднъж са възникнали в даден език, тези конструкции в определен момент започват да функционират като част и от речниковия фонд на отделните носители на този език (било то в устен или в писмен вид). Това е вероятният механизъм, чрез който паремите, които нямат пряк библейски аналог, навлизат в средновековните паратекстове, особено в бележките, които по принцип възникват в по-късен етап от съществуването на ръкописа и не са дело на книжовника автор, преписвач или преводач. По отношение на тези клишета в основните текстове следва да се отбележи, че те в стилистично отношение са твърде близки до библейските, което дава основание да се предположи, че те са възникнали под въздействието на свещените текстове.

По отношение на конкретния произход на дадена небиблейска паремия при липсата на точни доказателства могат да се правят само хипотези. От дистанцията на времето е възможно единствено регистрирането на подобен род клишета и концептуалното им разграничаване от фолклорните. Имайки предвид начините на

изграждане и функциониране на двата типа словесност, трябва да се отбележи, че възможностите за взаимодействие между тях са твърде ограничени. Ако може да се говори за някакъв тип въздействие, то е еднопосочно – от книжовния текст към фолклора (безспорно е, че във фолклорните текстове навлизат мотиви и езикови формули, свързани с християнската култура, тъй като съзателят на тези текстове – фолклорният социум, е под прякото влияние на тази култура). Обратното въздействие обаче е принципно недопустимо.

ТРЕТА ГЛАВА ФОРМУЛИ БЛАГОСЛОВИИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПАРАТЕКСТОВЕ

В трета, четвърта и пета глава се пристъпва към представяне на паремиологическите жанрови форми, които присъстват в маргиналните текстове. В конкретната част са представени формулите благословии. Емпиричният материал от ексцерпиранияте източници е систематизиран, като се предлага анализ на всеки отделен вид и съответните му подвидове.

Благословията е паремиологически текст, който функционира и като пожелание, и като заклинание (по подобие на фолклорния си еквивалент). Традиционно езиковата формула в този случай е повелителна, позитивно натоварена и цели посредством мистическата сила на словото да осигури здраве, благосъстояние, плодородие, предотвратяване на беди и пр.

Според християнските схващания благословията е благоволение, произхождащо от бога. Постигането на божията благосклонност за отделна личност или група хора се достига чрез комбинацията от слово и символни действия насочени към господ. Тя може да бъде получена както от самия бог, така и от друг човек, който действа в съгласие с неговата воля. Благословията има функцията да осигури не само определен тип помощ, свързана със земното битие, но и различен вид духовни ползи (покой в отвъдното, душевно спасение при Второто пришествие и пр.). Благословията приема характера на похвала или признаване на абсолютния суверенитет на бога над човека.

Важното място, което благословията заема в християнската култура, обяснява присъствието на различни благославящи езикови формули в паратекстовете на средновековните ръкописи. Според функцията, с която са натоварени, в дисертационния труд

са обособени три основни типа: хвалебствена формула, вокативна формула, прошка.

I. Хвалебствени формули – устойчиви езикови конструкции, употребени предимно в началото на маргиналния текст, които имат за цел да прославят бога. Те могат да се диференцират на следните видове: констативна формула, формула слава и формула *a u o*.

1. Констативна – формула, чиято функция е да се изкаже благодарност. Тази благодарност е насочена към Бог в неговото триединство и е свързана със завършека на дадено дело (най-често написването на книга) като се подчертава, че това е възможно изключително благодарение на божията помощ и благоволение. Обикновено формулата е двукомпонентна – първата част е устойчива словесна схема (примерен вариант: *Изволенїемъ ѿца. и поспешенїемъ сѣна и съвършенїемъ ст҃аго д҃ха*), чрез която авторът изказва своята признателност към Бог за волята, съдействието и изпълнението на конкретното дело, за което научаваме от втората част (*исписа се сѣа книга ст҃омѹ б҃ца ІѡанѸ*). Ако първата част е устойчива конструкция, то втората може да се определи като описателна, която има за цел да представи извършеното.

Понякога благодарността освен към Бог е насочена и към Богородица или светите архангели Михаил и Гавриил. По принцип формулата е изключително устойчива и в лексикално отношение рядко варира.

2. Слава – езикова формула, която изразява възхвала. Най-често прославата е отправена към Бог: *Сла(в) б҃оу о всѣхъ. .-*; Светата троица: *Иѣ въ трѣи славимом҃сѣ. и поклонѣнимѹ г҃оу б҃ѹ въ всконьны вѣкь. аминѣ. <...>*; Богородица: *Въ славѹ божію прѣсветые Богородице и вѣхъ светыхъ <...>*. Това е вид отдаване на заслужена почит от страна на книжовника към тези божествени закрилници и помощници, която в същото време му осигурява и тяхната милост.

Понякога славите са употребени заедно с констативните благословии като начален шаблон. Комбинацията от славослов и благодарност създава една сложна благославящата езикова схема, която допълнително подсилва функционалната натовареност на двата вида формули. Това е израз на стремежа на книжовника да възхвали Бог и да го посочи като основна движеща сила, благодарение на която е вдъхновено и изпълнено написването на конкретния текст.

3. Формула α и ω . В част от славите към стандартната формула се прибавя друг клиширан текст, който подчертава, че Христос е начало и край: **Слава съвършителю бѣ аминь. давшомъ по зачелъ и коньць. Хс кестъ зачело и коньць.** Тази формула трябва да се разглежда в тясна връзка с раннохристиянския символ на вечността α (алфа) и ω (омега) – първа и последна буква, начало и край. Тя има библейски произход и се свързва с идеята, че Бог полага началото на този свят и пак той ще постави неговия край. Това съпоставяне на първа и последна буква (начало и край) обединява по особен начин божествения акт на творението и есхатологическото ново творение. Важно е да се подчертае, че не само началото и края на света, но и всички събития, които се случват, са благодарение на Бог.

II. Другият голям дял от благославящите клишета, които се срещат в маргиналните текстове, може да бъде терминологично определен като **Вокативни формули**. Те се отличават от разгледаните дотук видове както в структурно, така и във функционално отношение. Вокативните формули са *текстове, призоваващи божията помощ или помощта на Богородица, светците и друг авторитет*. Обръщението към висшите сили има за цел да осигури помощ при реализирането на определено дело; закрила от евентуални неприятности или душевен покой в откъдното. Субект на търсената подкрепа може да бъде пишещият, четящите или конкретно упоменато лице. Според особеностите на вокативните формули могат да се обособят няколко подтипа: молитвена формула, формула благопожелание, поменална формула.

1. Молитвена формула – езикова формула, която е пряко обръщение към Бог с конкретна молба. Тя е натоварена с функцията да осигури определена помощ за този, който я отправя, макар и понякога името му да не бъде конкретно упоменато. Понякога освен към Бог, молбата е насочена и към конкретен светец, светите отци от Никеийския събор, Богородица, кръста и пр.

Посредством вписването на молитвата в сакралното пространство на ръкописа, важният за християните духовен акт – общуването с Бог, се реализира на едно по-високо ниво. Книгата съдържа божие слово и това я превръща в особено значим култов обект. Авторът на маргиналния текст безусловно вярва, че писането в това сакрално пространство несъмнено осигурява ответна реакция – със сигурност молитвата ще бъде чута от Бог.

Подобен род средновековно схващане превръща бележката в особен тип ритуално писане.

2. Друга част от вокативните формули са позитивно натоварените **формули благопожелания**. Това са пожелания с положителен модус, които целят да се издейства благосклонност от страна на Бог, светците или Богородица като се вещае здраве, дълголетие, душевно спасение, божия помощ и пр. За разлика от молитвената формула, където обръщението към висшите сили е първолично, тук усилията са насочени към осигуряване на определен вид закрила над друго лице или множество. Биха могли да се обособят няколко типа благопожелателни формули в зависимост от езиковото клише, използвано в тях:

2.1. Формула за помощ. Функцията на тази формула е да осигури закрила над конкретно лице или група лица, най-често свързани по някакъв начин с книгата. Поради значимостта на извършеното дело за защитници на тези хора биват призовани Бог или Богородица: <...> **да мѹ є господь Богъ помошнѣкъ и света Богородица.**; както и конкретен светец: **и кои придаде стѣ Николає да мѹ є помощнѣ на вѣсакѣ амѣ.** Любопитен е фактът, че значителна част от примерите са свързани именно с този светец. При подобен род статистически наблюдения обаче трябва все пак да се има предвид и ограниченото количество на емпиричния материал в настоящата работа.

2.2. Формула поздрав. Това са пожелания за здраве и живот, отправени като част от обръщението към конкретно лице, което е получател на словесното послание. Поздравите са част от речевия етикет, който обединява нормите на речево поведение в типични ситуации. Формулата за условен израз на учтивост има функцията наред с благопожеланието да създаде благоприятна комуникативна среда между адресант и адресат. Доброжелателността е един от основните елементи на вежливостта и се смята за важна част при общуването между хората. По тази причина в процеса на комуникация (било то писмена или устна) често се употребяват начална и крайна формули на вежливост. В маргиналните текстове тази формула се среща обикновено в късни бележки, които имат епистоларен характер, например: **млогѹ ти здрави свако Анко Ѡ мене хѣѣ Фѣодѹръ.** <...>.

2.3. Формула пожелание за здраве, дълголетие и душевно избавление. Този тип пожелания могат да бъдат насочени към

конкретно лице (писача, подвързача, мецената, четящия, тези, които полагат грижи за книгата и пр.), като в този случай често е упомената и причината, поради която се отправят – написването или купуването на книга или прочитането ѝ, т. е. действия, които се смятат за богоугодни и чрез които човек влиза в досег с Бог: <...> **да би те Богъ семѸ писанию здраво и весело застати, да знаш наредише т(е) на СтрѸмѸ да до ви^а; които чете тѸка да бѸде благословенѸ.** Засвидетелствани са и случаи, в които благопожеланието е отправено към владетеля, например: <...> **Да соутѸ гноу^Ѹ цѸрю и цѸрци и чедоомѸ ѿ. въ оутвръженїе цѸрьствоу ѿ. тѸблоу въ зравнїе. а дѸши въ спсене.**

3. Поменална формула. Поменалната формула е натоварена с функцията да измоли опрощение на греховете и да осигури душевен мир в отвѣдното. Посредством помените Бог може да бѸде омилолюбив и след смъртта душата на човек да получи своето място сред праведните и възмездие по време на Второто пришествие. Появата на този тип формули в средновековните паратекстове се свързва с помениците и молитвеното упоменаване на живи и мъртви по време на литургия. По този начин конкретни имена стават част от богослужебното тайнство и се приобщават към списъка с имена на хора с определен авторитет.

Обектът на опрощението може да е самият автор, друго лице, свързано с книгата (дарител, лице, извършило обновяване на книгата и пр.), **лица, които нямат отношение към книгата, помените могат да бѸдат и общи или третолични.**

Наблюдават се няколко основни типа устойчиви езикови конструкции, използвани в поменалната формула: *Бог да прости, помени господи, господи помилуй, вечна му памет.* Въпреки формалните различия в лексикално отношение, които се срещат в отделните случаи, функцията на тези изрази остава една и съща.

III. Прошка – формула, чрез която книжовникът прави обръщение с молба за опрощение на волните и неволни грехове.

1. При стандартния тип прошка се наблюдава опростена формула *простете ме*, насочена към четящите, след което обикновено се посочва и причината, поради която се иска опрощението: <...> **простите ме аще съгрѸшихъ гдѸе.** Обръщението при този тип може да бѸде направено и към Бог, Богородица или светците: <...> **Прости и помилуй сѸтїи Марко да зачунѸ сѸтаго ЛоукѸ по здравоу** <...>. Има случаи, в които книжовникът не посочва

конкретна причина за исканата прошка, което би могло да се обясни с християнското разбиране, според което човек е изначално грешен: **ГѢ на Атанасовъ днь. II (18) простѣте брае мене Гевургия.**

2. Формула простете – не кълнете. Формулата е усложнен вариант на прошка. Чрез нея книжовникът цели да направи извинение за допуснатите грешки при писането: **простите, ѡци и братїе ѡ семь трѣдавшаго се аще цю бѣдеть неисправно**, след което отправя конкретно обръщение към четящия. В различните варианти авторът може да призове четящите да благославят: **<...>и мене ѡ семь трѣдившаго се блвите а не кълнете и вас бѣ да прости. амин.** или да поправят сгрешеното: **аще что сврѣтаете погрѣшено исправлите а не кълнете.** Формулата *простете – не кълнете* е своеобразен вид обръщение към четящите или преписващите.

Количественото съотношение между трите основни типа благославящи клишета – хвалебни формули, вокативни формули и прошки показва, че първите два типа са с близки стойности на употреба в маргиналните текстове, а прошките са два пъти по-малко. Този факт може да се обясни с особеностите на трите типа формули. В духа на християнската традиция е логично авторът на маргиналният текст много по-често да възхвалява и да се обръща към Бог и светците. С това може да се обясни констатираното съотношение в броя на примерите.

В диахронен план биха могли да се отбележат две особености. Първата е тенденцията за системност при употребата на тези езикови клишета в маргиналните текстове след XIII век. Другото нещо, което прави впечатление, е резкият спад през XV век на примерите от всички видове.

Важно е наблюдението, че с изключение на два типа формули (хвалебствената *а и ѡ* и прошките), всички останали имат пълни фолклорни еквиваленти. Това е така, защото през Средновековието фолклорната култура е под силното влияние на християнската. Логично е това влияние да бъде много по-отчетливо изразено при благославящите формули. Причината за това, от една страна, е свързана с важно място, което благословията заема в християнската традиция. От друга страна е нормално да се допусне лесното навлизане от елитарната към профанната култура на езикови формули, които имат за цел да осигурят определен вид благополучие.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА ФОРМУЛИ КЛЕТВИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПАРАТЕКСТОВЕ

В четвъртата глава на дисертационния труд се обръща внимание на клетвите в средновековните паратекстове. Наред със систематизирането и анализа се обръща внимание и на начина, по който след включването си в маргинални текст тези паремии разширяват своите функции.

Клетвите са паремиологически текстове, които по своето съдържание са словесна заплаха, отправена към някого или нещо. Обикновено езиковата формула е негативно натоварено пожелание в повелително наклонение. Целта е чрез словото по магически път да се причини вреда на определен неприятен за изричащия клетвата човек, сила или явление.

Според функцията, която изпълняват клетвите в маргиналните текстове, биха могли да бъдат разделени на два дяла.

I. Проклятия, използвани за защита

Този тип формула има защитна функция. В съдържателен план тя е съвкупност от **очакване** – възможни бъдещи действия във вреда на конкретен предмет (**и т'ко ѡднесе с'ю книгѸ ѿ сего храма**), което предполага конкретна **словесна закана/защита** – наказанието, което ще се получи, ако се извърши описаното в първата част на формулата действие (**да кс(тъ) проклетъ ѿ светаго възнесенїа Христова**). Чрез този тип маргиналии се осъществява особен вид превенция срещу евентуални кражби или унищожаване на книгата (или на част от нея) чрез изричането на проклятие – едно от най-мощните средства за психологическо въздействие през Средновековието. Магическата формула обикновено завършва с „анатема”, което допълнително подсилва представата за тежестта на наказанието. В някои случаи обектът на защита е не книгата, а друго манастирско или църковно имущество.

1. Клетви, осъществяващи защитна функция с помощта на конкретен могъщ закрилник. Закрилникът ще изпълни наказанието срещу този, който е откраднал или навредил по някакъв начин на книгата. В някои случаи просто е посочено: **да є проклє ѿ ба и въсѣ стѣх**. В други текстове конкретният светец е посочен за съдник на прегрешилия, когато бъде изправен пред Страшния съд: **и да моу є прѣуистаа м̄ти б̄жїа съпръница на страшнемь соудоу**. Наблюдават се и случаи на разчупване на

езиковата формула: **ѠнмииѠ га богъ Ѡ царства небеснога. или токо да пребиватъ при Сатанаила.**

Независимо от различните варианти, които биха могли да се срещнат, тази езикова формула има една основна функция – да защити конкретната книга с помощта на определен закрильник. Най-често за такива се посочват Бог, Светата троица, Богородица или конкретен светец. Обикновено се наблюдава практиката патронът на храма или манастира, чиято собственост е книгата, да покровителства и самата нея. В много случаи обаче се изброяват повече от един закрильник: **и кои че ка изнестъ изъ села и изъ ѡбе цркви да є проклетъ и завезанъ ѡ га ба въседръжитѣла, и ѡ прѣчтѣю Бѣцѣ, и ѡ стѣи ТИШ ѡца никейски. и ѡ стѣаго Никола. и ѡ стѣю мницѣ Петкѣ. и ѡ вѣх стѣи. ами.** Понякога покровител е не патрона на храма, а светецът, за когото е текста. В значителен брой от защитните клетви функцията на закрильник изпълняват участниците в Първия вселенски събор, състоял се в Никея през 325 година. Интересни са и примерите, в които самият автор на маргинални текст заплашва евентуалния извършител на престъплението, че ще се яви с него пред Бог, за да осигури възмездие за деянието.

Като специфичен вид клетви биха могли да бъдат посочени тези, при които санкцията за крадеца е, че **ще бъде приравнен на Страшния съд** с други прегрешили лица, свързани с евангелските събития около предаването и разпъването на Христос – с юдеите, които са искали Исус да бъде погубен или с предателя на Христос – Юда. В тези маргинални текстове кражбата на книгата се възприема като еквивалентно по вреда деяние с предателството на Бог, което от своя страна предопределя строгостта на наказанието.

Трябва да се отбележат и случаите, в които към защитната езикова формула има посочено условие, при което клетвата не влиза в сила. Обикновено това са различни природни бедствия, нападения, пожари и др. под. ситуации, при които изнасянето на книгата е неизбежно и се приема не като кражба, а като действие, свързано с оцеляването ѝ.

Магическата формула обикновено завършва с „анатема” – проклятие за отлъчване от Църквата и Христа, което се прилага към еретиците и неразкаялите се грешници. **По този начин допълнително се подсилва представата за тежестта на наказанието.**

2. Защитни клетви, които не посочват конкретен наказател.

Тези проклетия са опростен вариант на описаната по-горе клетвена формула. В този смисъл делението е чисто формално – според назоваването или не на конкретен могъщ закрилник. В случая такъв отсъства: **и да є проклетъ кст(ть) ко к же потратити ѿт монастира**. Понякога се наблюдава разчупване на стандартната формула *който открадне да е проклет с: който прескактълъ тази книга да му исъхнатъ ръцети*. Биха могли да бъдат отбелязани и няколко по-особени случая, като например този, при който защитата на книгата не е срещу кражба, а срещу писане в нея: **Кои чини овѣ мазанице па ови книгах ѹ безѹмїе, кромѣ прави подпись ко є кѡ(п)їѡ, такови да є прѡклатъ**. Или самата клетва отсъства, а за нея само се напомня: **Ѣи псалтирь єст Ѡ класарице, нь да се донесе гдє є было, защо єст клетва**. И двата примера са от типа, при който е посочено условие, което трябва да се изпълни, за да не влезе в сила закана.

Специфичната функция на защитните клетви в средновековните паратекстове обяснява липсата на нейни пълни еквиваленти при фолклорните паремии от този тип. Все пак могат да се посочат примери, при които клишето изразява словесна закана, която ще се реализира ако бъде извършена кражба, например: *Кои шо го зѣл, гѡблот да го земит!* или *Кои шо го ѹкрал, от ѡгон да не куртѹлишат!* При тях обаче не е посочен обект на защита. Примерите в маргиналните текстове са много по-конкретизиращи – посочва се обекта на защита (книгата), деянието (кражба), в следствие на което ще се получи конкретно описаното наказание от посочен наказател. В този смисъл те са много по-ситуативно натоварени (обвързани с конкретна ситуация), отколкото посочените фолклорни примери, които имат по-обобщен смисъл. Освен това в тези два примера наказанието е свързано с прашане на душата в ада, докато при защитните клетви в маргиналните текстове наказанието е предимно свързано със Страшния съд. Съществена разлика се наблюдава и в степента на превенция. Фолклорната клетва може да предпази обекта на защита, само когато евентуалният посегател е станал свидетел на изричането ѝ. Предметът може да бъде откраднат, ако извършителят не знае за клетвата. Дори и да се допусне, че по мистичен начин проклятието в даден момент ще се стовари върху крадеца, това не предотвратява кражбата, а само осигурява евентуално възмездие за нея. За разлика от това написаната в сакралното пространство на книгата клетва,

от една страна, има много по-голяма сила на въздействие (според средновековните разбирания на вписаното в книгата обещание свидетел става самият Бог). От друга страна всеки, който чете книгата, разбира за съществуването на защитното проклятие. По този начин защитните клетви в маргиналните текстове осигуряват не само възможност за възмездие на злонамереното деяние, но и един вид по-висока степен на превенция.

II. Същински клетви

Функцията на този тип формули е не да осигурят определен вид защита, а да се причини наказание на конкретен неприятен за изричания клетвата човек, сила или явление. При този тип се наблюдава значително по-широк кръг от причини, довели до употребата на словесната заплаха. Наказанията също могат да бъдат различни – изправяне пред могъщ съперник на страшния съд: **БѢ МЪ СѢЛЪ, И ПРѢВѢТГАА: МѢТИ БѢЖІА ДА МЪ Е СЪПЪРНИА НА СТРАНОМЪ СѢ.**; проклеване чрез *анатема*: **У КОЛІКО ТІ ЫЛКЪ ВРАГЪ НА УМѢ А СЪГРѢШИТЪ, АНАФЕМА ГО.**; душевни наказания: **ПРОКЛЕТА ИМЪ ДУША И ЗАВЕЗАНА УВАИ СВЕТЪ И УНАИ СВЕТЪ ДУША ИМЪ УДЕВАЛА.**; смъртна заплаха: **БОГЪ ДА ГИ УБІЕ.** и пр.

1. Формула, в която се съдържа словесна закана, провокирана от действие или поведение, насочено срещу самия книжовник. Това действие се осмисля като заплаха, неблагодарност, враждебност. Обикновено авторът на такъв текст описва и конкретните причини, поради които търси възмездие чрез отправената клетва. Например: **АНАДЕМЪ ДІАВОЛА КВИ МЪ УВАЛИ СВѢЦІУ И ПРОЖЕЖЕ МИ НОГАВИЦУ.** <...>;

2. Формула, в която присъства констатация, предполагаща закана. При тази формула липсва действие, насочено срещу изричания клетвата, а по-скоро се предполагат конкретни условия, при които клетвата влиза в сила, т. е. конкретното деяние е против волята на кълнящия и извършването му ще доведе до посоченото наказание. В смислово и структурно отношение към този тип клетви би трябвало да се причислят и защитните клетви, посочени по-горе. Те обаче имат коренно различна функция – да осъществяват особен вид превенция, поради което са обособени в отделна група. Примери от този тип са: **АЩЕ ЖЕ ЗЛОСЛОВИТЪ УЩА ИЛИ МАТЕРЪ СМЕРТЮ ДА УМРЕТЪ.**;

3. Формула, съдържаща само закана. В този тип клетви е указано извършено деяние, което предполага наказание, но самото

деяние не е насочено срещу изричащия клетвата. Както се вижда от примерите по-долу, причините, довели до произнасянето на клетвата, могат да имат най-различен характер (човешко поведение; лоша хартия; обществени и политически събития и пр.). Както и при останалите проклетия, и при тази група извършителят на възмездието може да бъде посочен конкретно, но също така е възможно във формулата такъв изобщо да отсъства. Например: **Тоя заманъ яко зло беше ѿ проклетъ веръ тѣрскъ, богъ да ги ѡбѣе.**;

4. Клетва – заклеване. Обвързваща клетва – формула, която включва условие на поведение. Това са заклеванията, в които първата част се състои от обещание (договореност, обещание за изпълнение на условие), а втората е клетва, отправена към заклеващия се, която ще се изпълни, ако условието не бъде спазено. Отношението на заклеваното лице към бъдещето определя действеността на магическите думи – клетвеното зло се активизира в зависимост от намерението на закълнатия да извърши или не упоменатото действие. Примери за обвързваща клетва са: <...> **Братие, кое доиде на Света Гора, сам да седи, како мож(е), тако да се храни, съ проклети Гръци да не чини смѣшенїе. никако, ажи (?) тако сем заклеа. Колико до са имаем ѿ Гръци проклеци.**

Същинските клетви, които се срещат в маргиналните текстове, се употребяват, когато изричащият клетвата търси начин да осигури определено възмездие за претърпяни от него страдания, загуби и др. под. действия от страна на враждебен за него човек, предмет или явление. Тази им характеристика ги доближава съществено до фолклорните клетви (това е и причината те да бъдат квалифицирани като *същински клетви*). Въпреки това е трудно да се намерят пълни еквиваленти между клишетата в маргиналните текстове и тези във фолклорната култура. Все пак в структурно отношение могат да се посочат определени сходства, например: на формулата, в която се съдържа словесна закана, провокирана от действие или поведение са: *Да му изям житото на тогоз, дете ми мъври!* или *Проклет да си, уйте, триклет да си, оти ме мене така измами!*; на формулата, при която е на лице констатация, предполагаща закана: *Клета му душа проклета, който майка си не слуша!*; на формула, съдържаща само закана: *Да е проклетъ и триклет!*

Статистическият анализ на присъствието на клетвените формули в маргиналните текстове показва, че до XV век употребата им е изключително рядка. Нарастването на употребата на клетвите след

XV век може да има различни обяснения. От една страна то се дължи на по-голямото количество текстове, достигнали до нас и затова процентът им да е по-висок. От друга страна обаче то е свързано до голяма степен и с по-ниското образование на книжовниците и по-слабото институционално влияние на църквата, която в този период вече няма зад себе си подкрепата на държавата и по-трудно успява да контролира книжния поток. От трета негативните събития около кръга на книжовниците са повече: заплахи, грабежи, палежи и пр. Тази негативна страна на живота изисква съответно противодействие, което намира отговор в мистичните предпазни практики, основани на словото. Може би единственият начин на книжовника да отговори на заплахите е клетвата.

Прави впечатление и фактът, че защитните клетви са около седем пъти повече, отколкото същинските, а най-многобройни са проклятията, които обвързват наказанието със силата на светците. Това наблюдение също би могло да се обясни с негативното отношение на християнската култура към клетвата. Произнасянето на клетва е неетичен акт и очевидно книжовниците са се старали да не прибегват към него. Защитната клетва обаче има една специфична функция: да осигури съответната закрила и санкция срещу конкретно злонамерено действие. Кражбата като деяние е по същество престъпване на една от десетте божии заповеди. Това би могло да оправдае употребата на специфичната езикова формула, която (чрез силата на словото) осигурява защита на книгата. В този ред на мисли не е случайна и честата употреба на *анатемата*. Очевидно през средновековието кражбата на книги е било често срещано явление, срещу което книжовниците и монасите са се опитвали да предприемат превантивни действия.

ПЕТА ГЛАВА

ПРИСЪСТВИЕ НА ФОРМУЛИ ОТ ПОСЛОВИЧЕН ТИП В МАРГИНАЛНИТЕ ТЕКСТОВЕ

Пета глава от изследването има за цел да представи начина, по който езиковите формули от пословичен тип (в широкия смисъл на думата) присъстват в средновековните паратекстове. Като частна особеност на тази разработка трябва да се отбележи и фактът, че (поради спецификата на изследваните текстове) натрупаният емпиричен материал е ограничен и значително по-малък по обем в сравнение например с материалите, събрани във фолклорните

сборници. По тези причини в изложението не е правен опит ексцерпираните примери да бъдат класифицирани механично според някои от утвърдените в паремиологията принципи.

По отношение на езиковата структура на книжовните паремии от пословичен тип, употребявани в паратекстовете, би могло да се обърне внимание на една особена група, при която клишето се изгражда въз основата на постоянни елементи. От морфологична гледна точка тези елементи включват двойни или повторени съотносителни съюзи или предлози, които във функционално отношение са твърде близки (те са граматически средства за свързване), а употреба им в речта по принцип е стилистически натоварена. Към тях се прибавят различни променливи и допълващи лексикални елементи и по този начин се изгражда сентенцията. Тези клишета **освен двукомпонентни** (състоят се от постоянни и променливи членове) са и **двусъставни** (всеки от постоянните членове от двойния съюз обединява около себе си различни променливи членове и така се образуват две, а понякога и повече съставни части на клишето, които могат да бъдат в отношение на съпоставяне, противопоставяне или изброяване). В изследването се представят няколко примера за разглеждания формообразуващ принцип:

- **формула с постоянен елемент ни-ни**, при който се наблюдава изреждане с подчертаване на следващата единица при една обща характеристика на състояние. По принцип при тези формули се изразява пълно отрицание: **нї дѣло нї слово свърѣшаетъ сѧ.**

- **формула с постоянен елемент колкото-толкова**, при която се изразява определено съотнасяне в съпоставителен план: **Колкѣтъ сиди сюнгерѣ близѣ дѣ вѣдата толкова сѧ напоѡва <...> и человекѣ колкѣтъ прочита палнитѣ си главата ако внимава добре.**

- **формула с постоянен елемент дето**, чрез който се изразява пространствена ограниченост спрямо повърхност или разположение: **дето каже дѣхъ непрїмзнь, тои дѣхъ противнь а дето каже дѣхъ прїмзнь, тои добръ.**

- **формула с постоянен елемент едно-друго** за означаване на различни, но съпоставими неща: **Знати с(ѣ) си тетравангль Ѣмислов и при къ попѣ Влькоте кдно за дѣшѣ, дрѣгѡ за вдкѣп, <...>.**

- **формула с постоянен елемент както-така**, при който двете части са в отношение на сравнение за съвместност, успоредност,

еднаквост: <...> **ѿакоже вбретохъ тако и написахъ.**

- **формула с постоянен елемент който.** Те изразяват отношение, съотнасят някакво характеризирано лице с конкретно действие: <...> **които продаваше та пѣеше, а които кѣпѣваше та плачеше <...>.**

- **формула с постоянен елемент не-но,** който служи за отричане на едно и утвърждаване на друго положение, при което се постига подчертаване на втората част: <...> **не ради мѣзды чюство оуслаждающе, нь ради любве Христовы доушоу сѣзидяющею, <...>.**

- **формула с постоянен елемент от-до,** която има значение на маркер за начален момент или изходна точка и краен предел, граница по отношение на място, време, мярка, състояние: **Прочетохъ сие житие свѣтаго Сави и Симеоуна ѿ зачала и до конца и многѹ ползѹ в ней вбретохъ, <...>.**

Другата тенденция със системен характер при употребата на пословични клишета в маргиналните текстове е на смислово функционално ниво. Прави впечатление присъствието в средновековните паратекстове на сходни по смисъл, дори понякога еднакви и по съдържание клишета, които в отделните случаи имат една и съща функция. Една такава група паремии е тематично свързана със самата книга и има за цел да представи факти от историята на нейното създаване, трудностите, които книжовникът е изпитвал по време на писането, причините за допуснатите грешки, завършека и ползата от самата книга и пр. Ето и няколко примера за системно употребявани формули:

- Формула, чрез която книжовникът дава обяснение за допуснати несъвършенства. Обикновено грешките се обясняват с човешката природа и с постулата, че единствено Бог е съвършен. Това по принцип са характерните за християнската традиция *формули на скромност*, при които се наблюдава клишираност, подобна на тази при пословиците и поговорките: **Азъ грѣшны Бѣлославъ грѣшники и дрѣзгы на зло а на добро лѣнивъи емоу же утечѣство гробъ а бгатѣство грѣси. а блаждъ слава. пописахъ братоу си Ивсифѹ страницѹ ѿ ѱалтѣірѣ. слава вѣкѣї амин.**

- Формули, свързани с процеса на писане – чрез тях книжовникът представя трудностите и лишенията по време на писането или отбелязва, че се е постарал съвестно да препише всичко. Могат да се обособят няколко подтипа към тази група, обособени по

съдържателен принцип.

Топос падналата мушица: Искъси ми перце и долете мѣшица и попи ми словце.

Топос болният зъб: право ти ме болеше глава кога пишехъ твои тетрѣгъ и зѣвъ боли зѣвъ мака костъ велика болѣсть влѣ мене грѣшномѣ вѣликиѣ мѣки тоука а на шна свѣтъ ка ще биты мене грѣшномѣ:–

Топос писах точно: <...> ѿкоже швретоуъ тако и написахъ.

Топос гладен книжовник: Ш гладньнъ смѣтъ та ми е срце смѣщено.

- Завършваща формула. Традицията книжовникът да изразява радостта си от завършване на книгата се определя като един от основните елементи на приписката. Обикновено преписвачът прави това посредством различни сравнения. При определени случаи може да се говори за разгръщане на сравнението, при което използваните от книжовника изрази всъщност представляват езикови клишета от фразеологичен тип. В отделните примери за изразяване на радостта, преписвачът афористично (под формата на сентенция) отъждествява завършека на книгата с различни радостни изживявания, свързани с край на определен вид премерджие (завършане на кораб от дълго пътешествие, оздравяване на болен, измъкване от капан, намиране на извор с вода за жадния и т.н.). Например: **Юко радодуктъ см женихъ о невѣстѣ. тако радѣет см писецъ видѣ послѣдньни листъ.**

- Формула **Словото божие, макар и грубо писано е сладко.** Тя се използва от книжовниците с цел да се подчертае ползата от книгата. Чрез словото божие в нея, което е източник на познание и спасение, четящият получава мъдрост и се доближава до Господ. Четенето на книги много често е сравнявано със сладостта на меда, произведен от опасните (*лютите*) пчели. Така и писаното слово, макар и *грубо писано* е тъй сладко – това е един по-различен начин, по който книжовникът се извинява за допуснати грешки при писането: <...> **Аще и гроубо е словъ въ видѣни, нѣ сладко, ѿкоже и пчела люта естѣ, нѣ плодъ ее сладокъ е, <...>.**

В пряка връзка с горната формула е формула, чрез която се подчертава ползата от учението. Четенето и ученето дават на човек мъдрост и ум, а чрез тях той би могъл да постигне всичко: **Ш ученія имай попеченія, ибо двѣрая ученія приносятъ именія.** И обратното: **...члкъ безѣме въсѣ стрѣдити.** Тези

два типа формули представят от една страна отношението на средновековния човек към процеса на четене и учене, наред с това са и показателни за високия обществен статус на образованите хора.

Друга група клишета, при които се наблюдава системен характер при употребата, са свързани с представата за християнския Бог. В смислово и функционално отношение те имат задачата да представят общоизвестните, утвърдените разбирания за божията помощ и благодат за смирените и покаяните се: **Покантѣ се и вѣрѹитѣ во еѿліе**; за това, че Бог ще съди всички според делата им: **<...> ще да ни съди гдѣ бгъ нашъ и секимѹ ще да даде по деломъ**; за деянията, които не са богоугодни: **<...> бѣ неправди не хощетъ.**; за благославянето и клетвата: **кльнені клетъ а блвені блвенъ**. Присъствието на този тип пословични клишета в паратекстовете е напълно разбираемо, като имаме предвид централната роля, която образът на Бога заема в средновековното схващане за света. Представата за господ в тези езикови формули е разбира се напълно в духа на традиционните християнските вярвания.

Разбира се с изложените до тук примери езиковите формули от пословичен тип, присъстващи в средновековните паратекстове, не се изчерпват. Останалите клишета са предимно единично представени и е трудно да се констатира каквато и да е системност при употребата им. Това естествено не означава, че в следващи изследвания при натрупване на още емпиричен материал, не биха могли да се обособят нови типове формули, както и настоящите да бъдат допълнени.

Въпреки разнообразието от примери на пословични клишета в паратекстовете, трудно се откриват техни фолклорни съответствия. Все пак могат да се посочат два пълни еквивалента: **да я варди като двѣтѣ си очи!** и *Пази го като двете си очи.* или *Хлопа му даскъта.* и *Хлопа му дъската.* Трябва да се отбележи обаче, че първият пример има библейски произход (*пазя като зеницата на окото си* е често срещан израз – Вт. 32:10, Съд. 20:14, Пр. 7:2 и т. н.). Вторият пример пък е твърде късен – от средата на XIX век, което обяснява свободния изказ на автора. Могат да бъдат посочени и няколко примери с близки в семантично и лексикално отношение фолклорни съответствия. Разбира се в случая не може да се говори за фолклорно влияние. Устойчивите клишета, които съдържат в себе си утвърдени идеи и

образи с християнски характер или свързани с чисто човешки нужди, са формирани с течение на времето под въздействието на различни фактори. Нормално е такъв тип сходни фразеологизми да присъстват и в двата типа култура – книжовна и фолклорна.

Споменатите няколко пъти по-горе особености на разглежданите текстове е причина също така да се приеме, че е трудно изготвянето на достатъчно прецизна статистическа справка за съотношението при употребата на отделните формули от пословичен тип. Значително по-точен и с по-голяма стойност е диахронният статистически анализ на употребата на този паремиологичен жанр в средновековните паратекстове. От XIII в. до XVII в. се наблюдава устойчива тенденция на постепенно нарастване на употребата. Прави впечатление значителният брой примери от XVIII в. – 51% от всички датирани. Фактът като цяло е интересен и едва ли се дължи единствено на по-голямото количество емпиричен материал от този период. По-вероятна причина би могла да бъде постепенното допускане на по-свободен изказ при писане от страна на книжовниците и монасите, както и по-широкият кръг от автори на маргинални текстове (особено на бележки). Също така трябва да се има предвид и засиления интерес към гномически сборки след XVII в., факт, който несъмнено също оказва своето влияние.

В заключение може да се обобщи, че, за разлика от клетвите и благословиите, се наблюдава значителна свобода при изграждането на клишето от пословичен тип в маргиналните текстове. Това обяснява разнообразието в структурно и тематично отношение, което обаче затруднява систематизирането на примерите. По същата причина донякъде се оказва трудно намирането на фолклорни съответствия на разглежданите примери. По-съществена при обяснението на този факт обаче е принципната разлика между двата типа текст. Липсата на съответствия подсказва, че в различния тип култури функционират различен тип клишета.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване е опит за установяване и систематизиране на клишетата от паремиологичен тип, които присъстват в маргиналните текстове на ръкописите от Средновековието и Възраждането. Представянето на начина, по който те функционират в този тип текстове, дава възможност за редица наблюдения, въз основа на които се стига до конкретни изводи. Забелязаната системност в употребата

на значителна част от примерите показва, че средновековните паратекстове могат да бъдат разглеждани като специфичен филтър, който поема най-характерните за дадената културна ситуация паремии. По този начин се получава един особен вид пресяване, естествен подбор, при който писмено се фиксират функционално най-значимите за дадения исторически и социо-културен момент езикови клишета. Погледнато от този ъгъл, изследването представя един своеобразен набор от избрани паремии, които са характерни за средновековната книжовна традиция. Анализът на разгледания в ексцерпиранияте източници материал показва конкретно присъствието на три типа паремииологически жанрови форми в средновековните паратекстове: формули благословии, формули клетви и формули от пословичен тип.

Според функцията, която имат в маргиналните текстове, **Благословиите** бяха обособени в три групи. Първата включва различни видове **хвалебни формули** (констативна формула, формула слава и формула *a u ω*), това са устойчиви езикови конструкции, които имат за цел да прославят Бог.

Вторият дял от благославящите клишета, които се срещат в маргиналните текстове са **вокативните формули**. Те са текстове, чрез които се призовава божията помощ или помощта на Богородица, светците или друг църковен авторитет.

Третата група благославящи формули са т. нар. **Прошки**. Чрез тях книжовникът прави обръщение с молба за прошка. То най-често е насочено към четящия, а в отделни случаи и към Бог, Богородица или светците.

Установи се, че като елемент на средновековните паратекстове **клетвите** разширяват своите функции и освен традиционната си употреба, започват основно да се използват за защита на книгата от различни посегателства. По тази причина в класа се оформят две основни групи – **защитни клетви** (значително по-голямата част от примерите) и **същински клетви**.

За разлика от благословиите и клетвите, при изграждането на клишетото от **пословичен тип** в маргиналните текстове се наблюдава значително по-голямо разнообразие в лексико-семантично и синтактично отношение. Това обяснява структурното и тематично разнообразие при този тип паремии в паратекстовете, което от друга страна затруднява систематизирането на примерите.

Едно от наблюденията, до които се стигна е, че при формулите благословии в маргиналните текстове, с изключение на два типа

(един подтип на хвалебната формула *α и ω* и прошките), всички останали имат пълни фолклорни еквиваленти. Този факт може да се обясни с това, че през Средновековието фолклорната култура е под силното влияние на християнската. Логично е това влияние да бъде много по-отчетливо изразено при благославящите формули.

Специфичната функция на защитните клетви в средновековните паратекстове обяснява липсата на нейни пълни съответствия при фолклорните клишета от този тип. Случаите на устна словесна закана, която ще се реализира, ако бъде извършена кражба, се различават концептуално от проклятията в маргиналиите по отношение на обекта на защита, наказанието и степента на превенция.

При примерите с формули от пословичен тип също се оказва трудно намирането на точни фолклорни съответствия. Това доказва, че в различния тип култури функционират различен тип клишета.

Наблюдава се и разлика по отношение на наградата и съответно наказанието, които ще се получат в следствие произнасянето на магическото заклинание. При фолклорните текстове благопожеланията и молбите към Бог, светците и Богородица са свързани със земното битие и земното благополучие – най-често се желае здраве, дълголетие, продължаване на рода, плодородие, богатство и пр. При благославящите формули в маргиналните текстове тенденцията в това отношение е съвсем друга. Наред с възхвалата на Бог, чрез тези формули основно се търси опрощение и душевно спасение. Това се обяснява с различния мироглед на носителите на двата типа култури. За прагматичния представител на фолклорното общество разбирането на понятието *благоденствие* има предимно битово измерение. Напротив, за истински праведния християнин от съществено значение е спасението на душата, т. е. благоденствието се свързва с духовното, трансцендентното.

По отношение на съотношението при употребата на паремиологическите жанрови форми в средновековните паратекстове се наблюдава сериозен дисбаланс. Формулите благословии са значително по-голям брой (601 примера) от формулите клетви (204 примера) и формулите от пословичен тип (139 примера). Причината за това безспорно е важното място, което благословията заема в ценностната система на християнската култура. Негативното отношение на християнската култура към клетвата обяснява значително по-малкия брой открити примери (най-често формулата се използва за защита на книгата). Въпреки

характерния за библейския текст афористичен фонд, учудващо малко са примерите с клишета от пословичен тип. Това може да се обясни с особеностите на маргиналните текстове, които в повечето случаи имат схематична структура (в много от примерите просто се следва една установена конструкция с определен брой елементи).

Диахронният анализ на употребата на паремии в маргиналните текстове показва ясна тенденция към повишаване на употребата им след XIII век. Разбира се тук трябва да се има предвид и фактът, че, по обясними причини – брой достигнали до нас ръкописи, емпиричният материал, датиращ след XIII век, е значително по-голям в сравнение с този от X-XII в.

Другата отчетлива тенденция в диахронен аспект е драстичното намаляване на примерите от XV век, което се обяснява с геополитическата и социална обстановка на Балканите през този период.

Тези наблюдения представят в сбит вид най-характерните особености на присъстващите в средновековните паратекстове три типа паремиологически жанрови форми – формули благословии, формули клетви и формули от пословичен тип. На по-особените в лексикално, структурно и функционално отношение примери е обърнато внимание и са коментирани в съответните глави на разработката. Може да се обобщи, че основната задача на дисертационното изследване – да се представят принципите, по които функционират клишетата от паремиологически тип в средновековните паратекстове, е изпълнена. Наред с това в работата се търси и предлага съпоставка с начина, по който подобен тип паремии присъстват във фолклора. Систематизирането и обособяването на отделни подгрупи, както и синхронния и диахронен анализ на употребата им, на практика доразвива медиевистичните изследвания на средновековните паратекстове, направени в поредицата Маргиналии (книга 1 и 2). Настоящото дисертационно изследване би могло също така да подпомогне да бъдат разкрити нови аспекти за научни търсения, свързани с разглежданата проблематика.